

УДК 340.1

БУРДІН М.Ю.

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБЩИННОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
В ІДЕОЛОГІЇ СОЦІАЛІЗМУ**

Стаття присвячена аналізу основних поглядів ідеологів соціалізму II пол. XIX ст. на правові засади общинної земельної власності. Особливу увагу автор приділяє поглядам М. Огарьова, М. Драгоманова, П. Кропоткіна, М. Бакуніна. Розглянуто процес утвердження в суспільній свідомості українців соціалістичних ідей побудови нової державно-правової системи.

Ключові слова: земельні відносини, община, селянство, соціалізм, ідеологія, народники.

Статья посвящена анализу основных взглядов идеологов социализма II пол. XIX в. на правовые основы общинной земельной собственности. Особое внимание автор уделяет взглядам Н. Огарева, М. Драгоманова, П. Кропоткина, М. Бакунина. Рассмотрен процесс утверждения в общественном сознании украинцев социалистических идей построения новой государственно-правовой системы.

Ключевые слова: земельные отношения, община, крестьянство, социализм, идеология, народники.

The article is devoted to the analysis of the main views of the ideologists of socialism of the II floor. Nineteenth century. on the legal foundations of communal land ownership. The author pays special attention to the views of M. Ogarev, M. Drahomanov, P. Kropotkin, M. Bakunin. The process of establishing in the public consciousness of Ukrainians of socialist ideas of the construction of a new state-legal system is considered.

Key words: land relations, community, peasantry, socialism, ideology, populists.

Вступ. XIX ст. стало, з одного боку, часом триумфу індустріального суспільства в європейських країнах, але, з іншого, продемонструвало його численні вади та недоліки. З огляду на це, у середовищі прибічників соціалізму, здебільшого на теренах Російської імперії, починають визрівати ідеї побудови справедливого суспільства на основі селянської громади, в якій вони бачили альтернативу західноєвропейській суспільній моделі. У контексті цієї проблеми донині майже недослідженим залишається питання щодо правових засад общинної земельної власності, як їх розуміли тодішні ідеологи соціалізму. Також надзвичайно актуальним є встановлення впливу їх поглядів на українське селянство, які здавна виховувалося у традиціях індивідуалізму.

Всупереч великій кількості публікацій, присвячених висвітленню різних питань, пов'язаних з ідеологією російського соціалізму, на сучасному етапі відчувається брак історико-правових досліджень, в яких би робився акцент саме на визначенні правових засад общинної земельної власності, як їх бачили українські та російські соціалісти II пол. XIX ст.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення впливу соціалістичної ідеології на сприйняття правових засад общинної земельної власності та, своєю чергою, визначення тих змін, які під її впливом відбулися у ментальності українських селян.

Результати дослідження. Глобальні соціально-економічні, суспільно-політичні процеси та науково-теоретичні досягнення на зламі XIX – XX ст. призвели до загострення політичної боротьби між різними партіями європейських країн і в Росії. Реальною формою існування тодішньої політичної і суспільної індивідуальної свідомості була і є мова як засіб порозуміння виникнення політичної ідеології як чинника впливу на суспільну свідомість, що призвело до виокремлення специфічних мовних виразів із ключовими поняттями і термінами, які більшою мірою не були пов'язані з онтологією змісту слова, а являли собою раціональну контракцію, ідеологему,

© БУРДІН М.Ю. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права (Харківський національний університет внутрішніх справ)

яка могла безпосередньо сприйматися суб'єктами та формувати необхідні для політичних партій уявлення, образно-абстрактну модель світорозуміння, запропоновану ідеологами політичних партій.

Інтерес розробників політичних ідеологій зміщується до тих мовних символів, знаків, які посідають чільне місце в суспільному дискурсі навколо проблем покращення умов праці, норм права, організації виробництва, розподілу сукупного продукту між різними соціальними верствами. Отже, йдеться про політичну мову як ідеологічний інструмент формування суспільної думки та світобачення різними соціальними верствами свого майбутнього в державно-правовому об'єднанні спільного життя.

Наприкінці XIX ст. ідеологи політичних партій Росії поступово відходять від буттєво-логічного виміру ключових слів і словотворів із генеративною лінгвістикою світорозуміння і світотворення до політичної формалізації мови. Цей ідеологічний переворот у застосуванні мови політичними партіями як певної комбінаторики, в якій партійна складова частина ідеології адресується масовій свідомості, був властивий саме російським партіям. Це зумовлено тим незаперечним фактом, що, на відміну від російської партійно-політичної ідеології, яка сформувалась буржуазією на основі теорії класичного лібералізму, в російському просторі не було достатнього рівня правосвідомості та відповідної до європейської правової культури юридичної термінології.

У цьому контексті Б. Кістяківський доводив, що в Росії були відсутні традиції шанування права, законів, оскільки сама влада не дотримувалася права, а тому панувала відсутність «хоч би якогось правового порядку». Звідси і правовий нігілізм російської інтелігенції, яка «ніколи не поважала права, ніколи не вбачала в ньому цінності». Взагалі, писав Б. Кістяківський, російська «суспільна свідомість ніколи не висувала ідеалу правової особистості» [7, с. 115].

Представниками російської дворянської інтелігенції, які першими пройнялися турботами про російське селянство, були так звані народники. Російське народництво ідеологічно-світоглядно продукувало у суспільній думці модель майбутнього Росії без інституту кріпацтва у сільськогосподарському виробництві. Саме поземельна община мала стати провідним інститутом господарювання. Народники неодноразово зазначали, що роль «общини» спирається на російську дійсність і стосується лише Росії. «І це «великоруське» самообмеження наголошувалося з тим більшою охотою, що й сама селянська «община», – ця основа всіх надій на самобутній розвиток Росії до соціалізму, – була явищем виключно «великоруським», яке не мало поширення ні в Україні, ні в Білорусі, ні, тим більше, на «инородческих» окраїнах у Польщі, Прибалтики, Туркестану й Кавказу».

Серед російських народників одним із перших, хто започаткував широку дискусію про місце і роль російської «поземельної общини» в майбутньому державно-правовому устрої Російської імперії в її тодішніх кордонах, в складі якої була Україна, був М. Огарьов [2, с. 10]. Він, на відміну від М. Чернишевського, який у художньо-образній, мистецькій формі змалював майбутню модель соціалістичної держави на засадах общинного землекористування і землеволодіння, намагався дати теоретичну суспільно-політичну і філософсько-правову оцінку російській «поземельній общині» як стандарту суспільно-власницьких відносин у майбутній пореволюційній Росії. Причому М. Огарьов акцентував на тому, що концепт свободи в його філософсько-правовому розумінні імпліцитно міститься в тій формі земельної власності, яка вже існує в глибинах російського народу, тобто російській «поземельній общині».

М. Огарьова вразила розповідь у травневому номері «Вперед» (№ 32) про російську селянку Анастасію Лихошерству, яка проповідувала про земельний «наділ для всіх» на наявних засадах «поземельної общини», в якій немає приватної власності на землю, а лише є загальний, спільний наділ для всієї общини. Вона вважала, що тільки рівний поділ землі між сімейними господарствами у складі общини може змінити стану структуру суспільства, яка буде без дворян-землевласників і поміщиків-землевласників. Її ув'язнили, і вона втратила розум. М. Огарьов високо оцінив громадянський вчинок і мужність цієї селянки і зазначив, що в майбутньому скасування самодержавства Російської імперії має бути історичною подією, «переходом до дійсної свободи, тобто до общинно-союзного наділу та общинно-союзної праці <...> Але як досягти общинноземельних безстанових наділів? Безумовно, народним згуртуванням і повстанням» [6, с. 3]. Поземельна община як соціально-економічна засада спільного землеволодіння стала для ліберального народництва Росії і значної частини України, соціал-демократичних і соціалістичних партій, особливо російської більшовицької, своєрідним гаслом, ідеалом.

Майбутнє російського суспільства М. Огарьов убачав у звільненні селянської общини від самодержавно-кріпосницького гніту, у зміцненні й розвитку в ній суспільної власності на землю

і демократичних принципів самоуправління. Ідея соціалізму, стверджував він, органічно властива російському селянину, бо історичним підґрунтям для нього є звичай народу жити общиною, спільно володіти землею, працювати артілью. Лише у формі общинного землеволодіння «соціалізм стає на ґрунт» [2, с. 11]. М. Огарьов стверджував, що соціалізм неможливий без перетворення всіх форм приватної власності на суспільну. Проповідуючи поєднання общинної праці і володіння, писав він, «ми досягнемо іншого величезного результату – здійснення соціально-економічної общини, і у подальшому її розвитку ми досягнемо її здійснення в ремісничо-фабричному і торгівельному відношенні» [8, с. 246].

Найбільш впливовим на той час був один із лідерів, теоретиків общинного соціалізму М. Михайловський, який разом зі своїми однодумцями О. Герценом, П. Лавровим, О. Ліньовим і навіть М. Бакуніним розгорнув у засобах масової інформації, що видавалися російськими емігрантами в Європі, пропаганду двох найбільш популярних на той час ідей соціалізму і революції в Росії [2, с. 11]. В такий спосіб в ідейно-політичній конструкції соціалістичної держави російська «поземельна община» набувала дедалі більшої вагомості і цінності. При цьому більшість читачів тодішніх періодичних видань на суспільно-політичну тематику стосовно майбутньої революції в Росії не розуміла самої сутності змісту російської общини, оскільки у німецьких і французьких виданнях цей термін асоціювався з «комуною», який був полусом російській общині за смисловим змістом.

Нагадаємо, що А. Веллнер дав розгорнуту характеристику французького поняття «communal» у зіставленні з російською «общиною», зміст яких нерідко ототожнюється. Він акцентує на тому, що російський переклад поняття «communal» мав би бути «колективний», а не «общинний». Відмінність між колективом і общиною в тому, що в колективі індивідуальні волі відокремлені, самодостатні, а в общині – з'єднані, невідокремлені, підпорядковані загальному [3, с. 11]. Український термін «громада» адекватний французькому «communal» і характеризує соціальне і особистісне начала, з виразною уособленою суб'єктністю. Отже, «громада» і «община» не просто не тотожні, а суперечно-несумісні, тобто взаємно виключають одне одного. Неправомірне запозичення російського терміна «община» в українську державно-правову лексику спотворює об'єктивне бачення вітчизняної історії держави і права.

Для Росії сільська община як інститут землеволодіння і об'єкт державного управління була найбільш консервативною і невіддатливою для реформування. Французький термін «комуна», найбільш уживаний у ліберально-народницькій публіцистичній літературі, ототожнювався з російським терміном «община». В такий спосіб ментальність і українського, і російського народів тісно поєднала ідеї соціалізму і комунізму з формуванням такого державного устрою, в якому всі соціальні верстви будуть рівними, оскільки не буде ніякої приватної власності. Тож російська община стала взірцем соціалізації землі. Акцентуємо на тому, що в історії держави і права України та в суспільному виробництві ідея власності на землю не тільки не була чужа селянству, а, навпаки, творила основу його господарського мислення. Причому треба пригадати, що внаслідок мобілізації земель відсоток міцних господарств досягав уже поважного розміру, як рівно ж і те, що вся придбана через земельний банк земля поступала у «відрубне» або «хуторянське» володіння [4, с. 34].

У цивілізаційно-правовому розумінні більшовиків, а також багатьох представників уряду УНР російська «поземельна община», французька комуна і українська громада ототожнювалися. Натомість М. Драгоманов та І. Франко у концептуальній моделі державного устрою української демократії відвели чільне місце саме територіальній громаді з різними формами земельної власності [2, с. 16]. М. Драгоманов убачав українське територіальне громадське самоврядування спорідненим із моделлю французького місцевого самоврядування у формі комуні і закликав, «щоб українці черпали культуру з європейських джерел, а не з «московсько-петербурзьких водовозних бочок» [9, с. 245]. І. Франко розумів «ідеал національної самостійності» України поза рамками російської цивілізаційної культури. Він вважав, що соціалістичний інтернаціоналізм прикриває змагання Росії до панування однієї нації (російської) над іншими (в т.ч. українською) та широкими вселюдськими фразами торує шлях до відчуження українців від рідної нації [11, с. 283].

Отже, в правовому осмисленні вимальовується значно складніша і суперечлива характеристика російської «поземельної общини», яка виходить за межі розуміння революції початку ХХ ст. як «селянської». Ідея «поземельної общини» стала маркером ціннісно-світоглядного розмежування у баченні майбутнього європейських постімперських держав. Подальша історична практика засвідчила, що поєднання змісту російської «поземельної общини» з колективним господарюванням на землі стало одним із чинників формування радянського тоталітаризму та

безособистісного суб'єкта землеволодіння [2, с. 16]. З цього приводу А. Веллнер пише: «Для комуналістських концепцій не лише сама ідея свободи, а й ідея раціональності стає «колективним» поняттям» [3, с. 13]. Комуналістські концепції незмінно критикують буржуазні порядки, особливо «приватновласницький індивідуалізм та антропологічну концепцію природного права і «суспільного договору», проголошуючи ідею комуністичного майбутнього» [12, с. 102]. Тому комуністична ідеологія спрямовувала функціонування державно-правових інститутів на зневажливе ставлення до приватної власності й приватного життя.

Лідери більшовицької партії некритично запозичили від російських народників термін «община» та створили навколо нього у політичному дискурсі логічні конструкції і гасла, які ідеологічно сполучають поняття «община», «колектив» і «комуна» як синоніми. Термін «комуна» як кореневе слова «комунізм» стає у більшовицькій ідеології тожозним за змістом із «колективом» і «общиною». Статус комуни П. Прудон, який був депутатом Національних зборів Франції, визначав так: будь-яка комуна наділена правом на здійснення самоврядування, наявність адміністрації, збору податків та їх вільним розпорядженням, так само, як і своєю власністю. При комуні може бути власна поліція, національна гвардія (армія). В межах комуни відбувається призначення суддів, видаються газети, функціонують фінансові установи. Економічну самодостатність комун доповнює їх право на законодавчу діяльність та навіть на формування власних релігійних поглядів. Таким чином, будь-яка комуна набувала майже суверенних прав, а її мешканці мали самостійно реалізовувати владу [10, с. 98].

У російській общині суб'єктом права була лише община, без внутрішньої диференціації окремих індивідуальних осіб. Община сплачувала податок із диму, а не з індивідуальних знарядь праці, оскільки вона не мала орної землеробської культури. Отже, окремий індивід в общині не міг самостійно виступати як виробник, як певна продуктивна сила. Продуктивною силою виступає община загалом, у системі сумісної організації вилучення з природного середовища необхідних для життєдіяльності ресурсів. Тут проявляється не інтегративна цілісність окремих суб'єктів виробництва, споживання і розподілу, а родова общинна форма побутового життя. В межах цієї соціальної одиниці немає правових суспільних відносин та інститутів; зв'язки і відношення, що об'єднують общину, формуються лише в рамках сімейно-побутових та на основі зародкових форм перетворюючої діяльності, яка поступово виростає із досвіду взаємозв'язків із природою. Свідомість общини формується і функціонує як відношення спільної сили общини до природи як стихійної сили.

М. Бакунін звернув увагу на замкнутість общин і селянських світів і вважав це головним недоліком, який унеможливило загальне народне повстання в Росії [1, с. 522]. На думку М. Бакуніна, слов'яни, якщо порівнювати їх з германцями, відрізнялися більшою схильністю до антиетатизму та бунтарських дій. Як історичне обґрунтування цієї тези він наводить приклади опору новгородців московським царям, виступів С. Разіна та О. Пугачова: «У всіх цих суто народних рухах ми знаходимо ту саму ненависть до держави, те саме стремління до створення вільно-общинного селянського світу» [1, с. 332]. М. Бакунін бачив в общині своєрідне розширення роду. Через це, на його думку, в ній не мало бути поділу на рабів чи деспотів, бо всі перебувають у рівних умовах. Порушниками «общинної гармонії» М. Бакунін вважав монархів, чиновників та розбійників. Монархи стоять над общиною, але розбійники можуть кинути виклик навіть їм, тобто М. Бакунін визнавав С. Разіна та Е. Пугачова першими революціонерами, які об'єднали селян у боротьбі проти поневолення. Бунт «індивіда проти будь-якої божественної і людської, колективної та індивідуальної влади» мислитель оцінював як важливий прояв боротьби за свободу [5, с. 129]. Будь-який бунт, на його думку, мав на меті встановлення політичної рівності шляхом заперечення авторитетів та державних інституцій. Русійними силами змін у суспільстві мало стати селянство, «розбуджене» розбійниками-революціонерами [10, с. 102].

П. Кропоткін, який розробив анархо-комуністичну теорію, бездержавне суспільство асоціював із вільно об'єднаними комунами і виробничими общинами, повністю позбавленими будь-яких форм зовнішнього тиску щодо конкретного індивіда. В рамках комун рішення мали укладатися тільки за умови спільної згоди, керуючись моральними принципами. Досягнення цього ідеолог вбачав у здійсненні анархістської революції. П. Кропоткін виступав не лише проти приватної, але й особистої власності. Як бачимо, у поглядах анархістів – ідеологічних попередників більшовизму поняття «общини» і «комуни» не розмежовуються.

Висновки. Осмислюючи долю української землеробської цивілізаційно-правової культури на зламі XIX – XX ст., зазначимо, що українська спільнота виявила в цей час свою слабкість внаслідок суперечності проведених раніше реформ і свого соціокультурного індивідуалізму. По-

чаток ХХ ст. став для українського народу прірвою між європейською цивілізацією, корені якої були в цивілізаційно-правовій землеробській культурі, та російською. Зазначимо, що в той час політичні партії Європи в межах соціалістичної ідеології підходили до критичної рефлексії теорії К. Маркса з позицій можливості реформування всіх суспільних відносин в інтересах громадянського суспільства і демократичної правової держави, що, зрештою, засвідчує істотну перевагу європейської цивілізації. Натомість у Росії серед всіх зазначених вище напрямів соціалістичної думки гору отримала більшовицька ідеологія з її революційним інтернаціоналізмом, вульгарним атеїзмом та диктатурою пролетаріату – замаскованою формою тоталітарного режиму, що мало руйнівні наслідки для української хліборобської цивілізації.

Список використаних джерел:

1. Бакунин М. Философия. Социология. Политика. М.: Изд-во «Правда», 1989. 623 с.
2. Бурдін М. Російська «поземельна община» та її роль в українському державотворенні ХХ ст. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2016. № 4. С. 7–19.
3. Веллнер А. Модели свободы в современном мире. Социологос. Вып. 1: Общество и сфера смысла. М.: Прогресс, 1991. 218 с.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 58. Оп. 1. Спр. 51. Документи (прошення, выписки, постановления) о выделении паев на землю крестьянам хутора Зиньковский Ольшанской волости Харьковского уезда Харьковской губернии, купленной при содействии Крестьянского поземельного банка (1913). Арк. 34–35.
5. Канев С. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). М.: Мысль, 1987. 328 с.
6. Капинос С. Новые материалы об общественно-политических воззрениях Н. П. Огарёва в 70-е годы XIX в. Вестник Московского университета. Серия 8. История. 1998. № 6. С. 3–19.
7. Кістяківський Б. В защиту права. Вехи. Интеллигенция в России: сб. ст. 1909–1910. М.: Мол. гвардия, 1991. С. 115.
8. Огарёв Н. Избранные социально-политические и философские произведения: В 2-х т. М.: Гослитиздат, 1956. Т. 2. 683 с.
9. Радько П. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ–ХХ століть: концепції, ідеї, реалії. К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. 387 с.
10. Сворак С. Політико-правова думка України ХІХ–ХХ століть про народовладдя. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. 375 с.
11. Франко І. Поза межами можливого. Зібрання творів: У 50 т. К.: Наук. думка, 1978. Т. 45. С. 276–285.
12. MacPherson C. The political theory of possessive individualism. Oxford: Oxford University Press, 2011. 310 p.